

JOSEP Mª USTRELL I TORRENT

ASSOCIACIONS ODONTOLÒGIQUES CATALANES
(DE L'INICI AL 1936)

IV Congrés d'Història de la Medicina Catalana
Poblet, 7-9 de juny de 1985
Actes, Vol. I

LES PRIMERES SOCIETATS:

UNIÓ DE CIRURGIANS, MINISTRANTS I PRACTICANTS DE BARCELONA
(|1885-1883|-1887) ?

INSTITUT ESTOMATOLÒGIC DE BARCELONA
(1879-1887)

"PRIMER" CERCLE ODONTOLÒGIC DE CATALUNYA
(1879-1887)

LES ASSOCIACIONS DES DEL 1887 FINS AL 1936:

CERCLE ODONTOLÒGIC DE CATALUNYA
(1887-1936)

SECCIÓ D'ODONTOLOGIA DE L'ACADEMIA I LABORATORI DE CIÈNCIES MÈDIQUES
DE CATALUNYA
(1904-1914) ?

ASSOCIACIÓ ODONTOLÒGICA DE CATALUNYA
(1930) ?

COL·LEGI D'ESTOMATÒLEGS I ODONTÒLEGS DE LA PROVÍNCIA DE BARCELONA
(1930)

ACADEMIA ODONTOLÒGICA DE CATALUNYA
(1931-1936)

ASSOCIACIÓ D'ODONTÒLEGS DE LLENGUA CATALANA
(1932-1936)

A Catalunya els diferents grups de professionals havien sentit la necessitat gremial, ja en el segle XIII. La nostra professió no sentí el desig d'unir-se en corporació fins al segle XVIII, moment en el qual començava a millorar la qualitat professional. Veurem, doncs, com es fundaren unes agrupacions o societats amb el fi de la dignificació en alguns casos i per donar una millor preparació als professionals, en d'altres.

S'ha especulat molt sobre quina d'elles fou la primera a Espanya. Donarem ací una nova dada, que no es correspon amb cap de les tendències. Catalunya pot considerar-se com una de les més antigues a la Unió de Cirurgians, Ministrants i Practicants de Barcelona, de la qual Pere Carol i Martí fou primer Secretari i President després (1). És cert que d'aquesta associació no hi ha dades suficients per conèixer detalls sobre la seva fundació i actuacions, encara que se sap alguna cosa gràcies a que editava des del 1883 la revista "La Lanceta" (2), que era el seu òrgan oficial d'expressió, i que en 1887 ho seria també del Cercle Odontològic de Catalunya (C.O.C.) - el "segon". Aquesta publicació es pot considerar, com la defineix Carol (3), com el primer periòdic professional de Catalunya. Si per les dades que ens ofereix "La Lanceta" s'hagués de definir la idea de la Societat, diríem que no era exclusivament odontològica, tot i que els temes dentals ocupaven gran part del sumari. No consta en cap de les tres revistes que hem pogut consultar una llista dels Cirurgians i això fa deduir i suposar que el títol es referia als Cirurgians menors, i que si s'inclouen als Practicants podem apuntar que la data de la seva fundació estaria entre 1857 (títol de Practicant) i 1883 (primer número de "La Lanceta"). Entre aquests anys podien existir Cirurgians pràctics, Ministrants i Practicants. Pel que fa a la data de finalització de les seves activitats podem suposar que seria l'any 1887, quan "La Lanceta" passà a ésser l'òrgan oficial d'expressió del C.O.C.

Amb aquesta associació es crearen a Barcelona dues més, l'Institut Estomatològic de Barcelona i el C.O.C., que veieren la llum el 1879 (4). Per tot això a les tres s'haurà de considerar les pioneres.

L'Institut Estomatològic de Barcelona va ésser obra de l'activíssim doctor Simó Bruguera i Martí. Tenia la seu de govern al carrer Ciutat nº 11 ^{2^{on}} ^{2^a}. Féu la seva sessió inaugural pública el 27 de gener del 1880 en el local de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya (5). En aquest acte es va fer lectura dels "artículos del Reglamento sobre la ciencia" i el doctor Bruguera, el seu President i Fundador, llegí una memòria sobre "La estomatología en nuestros días". Fou presidit pel Rector de la Universitat Literària, l'Excm. i llim. Sr. Dr. Julián Casaña.

Aquesta entitat organitzà concursos premiats sobre temes estomatològics, dels quals tenim referència del primer d'ells (6). En Junta general de l'1 de desembre de 1879 i segons l'article 92 dels seus Estatuts, s'acordà obrir "concurso público para todos los Profesores del arte de curar con título académico, sean o no españoles, a los premios siguientes: 1º Abscesos del seno del supramaxilar, sus consideraciones etiológicas, sindrómicas y terapéuticas y 2º Punto libre referente tanto a la parte médico-quirúrgica, como a la protésica a gusto de su autor". Aquests treballs podien ésser escrits en espanyol, francès, italià o anglès, i els premis als quals s'optava eren el Títol de soci de mèrit per a cadascun dels dos temes i dos accèssits per a cada premi consistents en ésser Soci corresponsal lliure de despeses.

La Societat tingué una vigència de vuit anys ja que l'any 1887 s'uní amb el C.O.C., com veurem més endavant.

No hem trobat més informació sobre aquest institut, llevat d'un apunt del doctor Carol (7) que diu: "en las páginas de La Lanceta del 30 de Agosto de 1886 hay un texto que hace referencia a una nota sobre intrusismo, publicada por el Instituto estomatológico...", i una dada que apunta el doctor González (8) sobre Josep Meifrén, de qui diu que fou membre fundador de la Societat.

Sobre el "primer" Cercle Odontològic de Catalunya no hem trobat més dades que el comentari sobre la seva fundació fet per Pere Carol i Martí (9), i l'evident deducció que la seva existència fou també d'uns vuit anys

aproximadament. Aquesta societat, per les seves dates d'actuació, 1879-1887, segurament albergà dins el seu si als Cirurgians-dentistes, encara que alguns dels seus components foren Practicants, com Pere Carol i Conrad Martell, que el 1884 exercien com a tals (10). És conseqüent fer la deducció final de què les tres àrees legals de la professió, tenien el seu gremi particular:

- Els Metges-cirurgians: L'Institut Estomatològic de Barcelona.
- Els Cirurgians-dentistes: El "primer" Cercle Odontològic de Catalunya.
- Els Practicants: La Unió de Cirurgians, Ministrants i Practicants de Barcelona.

EL CERCLE ODONTOLÒGIC DE CATALUNYA

Aquesta societat, que arribaria a adquirir el títol de Degana de les societats odontològiques, es creà per fusió de l'Institut Estomatològic de Barcelona amb el "primer" C.D.C., el 28 de febrer del 1887, essent elegit el nom per sorteig entre les dues (11). En la unió va tenir un important paper Joan Xifra i Bonmatí, segons nota de Ramon Pons (12). Fou una idea singular ja que s'uniren dues tendències en principi ben oposades, però aquí estan les dades per a la història. Per manca de notícies sobre la qüestió, no s'entén com es pogué anular d'aquesta forma tan fulminant la idea estomatològica de l'Institut, assoliment que era important. Pel que hem llegit, tampoc se sap el paper que jugà el doctor Bruguera i Martí a partir d'aquests moments -amb l'excepció de què seguí publicant fins al 1894- ni potser sabrem mai quins motius el portarien a tractar d'aquesta unió amb Joan Xifra.

De tota manera, quan s'analitzen els actes realitzats per aquesta societat i a les persones que d'ella formaren part, hom observa característiques de les dues tendències. Per tant, si ens preguntéssim quina va ésser la inclinació del C.D.C., odontològica o estomatològica?, hauríem de respondre amb tres conceptes importants -tot i que això ens obliga a fer un avanç de les accions dutes a terme per l'entitat.

En primer lloc existeix el concepte fonamental de la unió de tota la classe professional. En segon lloc hi ha mostres suficients de la seva actuació odontologista: organització del Congrés Odontològic de 1899, participació en la reforma de la carrera de Cirurgià-dentista, reinstauració dels subinspectors dentals i constitució del Col·legi oficial. En tercer lloc tenim les referències estomatològiques: l'acte mateix de la seva creació, el seu primer President era metge, el doctor Carol i Montfort fou professor d'estomatologia a l'Hospital de Sant Pau, l'acceptació com a òrgan d'expressió de la revista "La Moderna Estomatología", i la petició en 1931, de la llicenciatura de Medicina per ingressar en la "Escuela de Odontologia" (13). Com a resum es pot dir que es veu perfilar una idea que es contraposa a la idea general de la lluita odontologia/estomatologia, i que és la del primer punt, la unió de tota la classe professional, idea que acompanyarà a totes les societats.

Vista aquesta premissa i tornant a l'inici de la Societat, foren els seus primers components -segons informació del Dr. Carol- els Srs. Manel Bau, Joaquim Bernal, Ambrós Carbonell, Ramon Piquer i Joan Xifra.

En el mateix any de la seva fundació es publicaren els Estatuts. L'article primer, que tracta dels objectius de l'entitat, assenyala que aquests són: "el progreso de la especialidad que cultivan sus socios, la unión y el decoro de los mismos, la elevación de la clase y la defensa común de sus intereses". Aquests Estatuts foren aprovats pel Governador civil de Barcelona, el 4 d'abril del 1887 i serien modificats, posteriorment, en 1918 i 1925 (14).

Ambrós Carbonell, metge-dentista, fou el seu primer President i el senyor Joan Xifra, el primer Secretari. Tenia el seu lloc de reunió en la Reial Acadèmia de Medicina (15) de manera provisional, ja que en 1899 tindria local propi (16).

La labor d'aquesta societat fou molt important. Participà en totes aquelles qüestions que competien a la professió, com ara l'ensenyament, i s'ha de

destacar que tractà de mantenir una bona informació teòrica dels professionals, desenvolupant al llarg de la seva existència múltiples sessions científiques amb discursos programats per cursos lectius, en els quals participaren les grans personalitats de l'Odontologia de l'època. En les conferències veiem els noms d'Alcaraz, Aparicio, Boniquet, Carol J., Carol P., Clavería, Landete, Mateu, Subirana i Pons, entre d'altres.

De l'estudi de les seves actuacions, coincidim amb Carol (17) en què les més importants foren:

- 1er. L'organització en setembre de l'any 1899 del Primer Congrés Odontològic Espanyol.
- 2^{on}. Portar la iniciativa de les gestions per reformar la carrera de Cirurgià-dentista, que culminarien amb la creació del títol d'Odontòleg
- 3er. Aconseguir la reinstauració dels Subinspectors d'Odontologia.
- 4^{rt}. Organitzar i constituir el Col·legi Oficial d'Odontòlegs de Catalunya.

I jo afegiria un cinquè punt que fou el de donar un gran impuls a la profilaxi bucal. En aquest sentit celebrà el 1912 un gran concurs d'higiene dental escolar (18) a Barcelona, gràcies a la iniciativa dels dentistes municipals. Tingué lloc en el Palau de Belles Arts i estigué presidit per Joaquim Plet, amb 2916 assistents i repartiment de 717 premis als escolars. El 15 de juny del 1935, a la plaça de braus "Las Arenas", se celebrà un nou festival infantil, aquest cop de cultura física, també amb repartiment de premis als nens dels grups escolars "Francesc Macià", que depenien de l'Ajuntament de Barcelona, amb qui s'havia organitzat l'acte. Aquests premis es concedien als nens d'estat de boca més cuidat (19).

Era propòsit del C.O.C. arribar a construir centres d'ensenyament, clíniques i dispensaris dentals per a la profilaxi dental infantil. Aquest interès per la difusió de la prevenció li portà a les ones radiofòniques. Ràdio Barcelona EAJ.1 tenia una secció pedagògica, i a través d'aquesta es va posar a disposició del C.O.C. un espai per emetre varies conferències. Però malgrat que els primers contactes s'havien fet el 20 d'abril de 1934 (20), per diverses causes, com els "fets d'octubre", no es van arribar a emetre. De tota manera, aquesta emissora tenia interès de que se celebressin programes d'aquest tipus per la qual cosa creà una secció mèdica que, el 3 de desembre del 1935, volgué incloure el que s'havia pactat amb el Cercle. No consta si això arribà a cristalitzar-se. La seva última actuació en aquest sentit, fou l'organització junt amb el Col·legi Oficial d'Odontòlegs de Lleida, d'un altre festival d'higiene i profilaxi dental escolar el 20 de maig del 1936 (21). Aquest festival estava patrocinat per l'Ajuntament i va tenir lloc en el Teatre dels Camps Elisis. Després de les conferències es va fer una sessió de cinema educatiu, amb pel·lícules cedides per l'Associació d'Odontòlegs de Llengua Catalana, i es repartiren uns premis en metàl·lic, distribuïts en llibretes de la Caixa d'Estalvis de la Generalitat de Catalunya. D'aquests premis n'hi havia quatre de vint-i-cinc pessetes cadascun, que es repartiren a dos nens de cada sexe, mereixedors per la seva bona higiene bucal, i que foren donats per l'Acadèmia Odontològica de Catalunya (22).

El C.O.C. finalitzà les seves activitats poc temps després, en iniciar-se la Guerra civil espanyola. Aquesta guerra malmeté una de les millors Societats odontològiques, que feia poc temps havia donat mostres del seu interès per expandir-se. Lluny estava el Cercle de pressentir el seu final, ja que el 20 de maig d'aquell any firmà contracte amb el Sindicat de Metges de Catalunya, pel qual ampliava l'arrendament del Casal del Metge amb els locals 2-9 del carrer Tapineria número 10 (23).

Un final trist i inesperat per a una entitat que tant féu per la Professió, i que bé mereixia un estudi exhaustiu i monogràfic.

LA SECCIÓ D'ODONTOLOGIA DE L'ACADEMIA I LABORATORI DE CIÈNCIES MÈDIQUES DE CATALUNYA.

Els seus orígens se situen a l'any 1904 (24), essent els seus promotors els senyors Meifrén (fill) i Pons (25). En el seu inici estava integrat pels senyors Bau, Bofill, Boniquet, Caspe, Costa, Damians, Meifrén (pare), Meifrén (fill), Montgomery, Pons R., Pons E. i Trallero. Constituïda la Junta directiva, va ésser presidida per Adolf Damians, i fou el seu Secretari Ramon Pons i el Vocal-tresorer Ricard Costa. Pels noms anunciats s'observa que aquesta corporació estava integrada per membre del C.O.C., única societat catalana fins a aquell moment. Dels motius d'aquesta participació no hem trobat judicis suficients per valorar-los, però suposem que per al C.O.C. això era un cop dur, ja que es veia abandonat per alguns dels seus fundadors. Un dels motius que podrien haver conduït a la seva creació fou l'anhel d'equiparar-se a qualsevol altra especialitat de la Medicina, ja que consideraven que la Profesió havia assolit un nivell necessari (26).

La seva labor se centrà en les sessions científiques organitzades dins el si de l'Acadèmia, i en els seus inicis participà en el Congrés dental espanyol celebrat a Ciutat de Mallorca l'any 1905, tot i que es van haver de superar les traves de l'oposició al Cercle (27), coronant el problema amb èxit, en ésser considerada part de la "Federación Dental Española".

Aquesta agrupació es va dissoldre l'any 1914 (28).

L'ASSOCIACIÓ ODONTOLÒGICA DE CATALUNYA.

D'aquesta societat no hi ha moltes referències. Consta en la lletra que el doctor Francesc Falgueras envià al Govern civil el 15 d'abril de 1930 demanant l'oficialitat del Col·legi d'Estomatòlegs i Odontòlegs de la província de Barcelona.

Era, junt amb el C.O.C., una entitat de caràcter privat, i estava presidida per Josep Santa Eugènia Civit, que fou soci fundador de l'esmentat Col·legi. La veurem participant en l'Assemblea Odontològica Catalano-Balear, prèvia a la constitució del Col·legi Oficial d'Odontòlegs, l'any 1930.

EL COL·LEGI D'ESTOMATÒLEGS I ODONTÒLEGS DE LA PROVÍNCIA DE BARCELONA.

Es creà el 29 de gener de 1930. Foren els seus fundadors Josep Mª Ferrer i Valls i Josep Vidal i Prats. Tenia la seu a la Rambla del Centre n° 30 1er.

Amb aquest fi es convocà a una reunió a tots els Estomatòlegs i Odontòlegs que exercien legalment la profesió. En aquesta reunió en nomenà la Junta de govern, que quedà constituïda per:

President:	Francesc Falgueras i Falgueras.
Vice-president:	Josep M ^a Ferrer i Valls
Secretari:	Joan Vidal i Prats, substituït per Lluís Manzanera l'any 1931.
Tresorer:	Manuel O. Jaime
Comptador:	Leonardo Ros Castillo
Vocals:	Josep Vilà i Torrent Raimon Llatas i Duran Arseni Comamala Josep Boronat i Dalmau.

Es redactaren uns Estatuts i el Reglament intern, que foren presentats al Govern civil (29).

Aquesta agrupació tenia per objecte la unió i l'harmonia dels professionals en exercici legal, sense més tendència que la protecció i defensa dels seus

interessos generals. Els seus ideals científics eren una còpia de les societats ja establertes. En aquest sentit comptaven amb un programa de conferències a càrrec de "catedráticos y especialistas de fama". També era còpia el voler dignificar la professió i perseguir l'intrusisme. Un dels motius de la iniciativa fou la creixent aparició de metges que exercien de dentista sense els requisits legals, i que a més a més s'havien constituït en agrupació a la qual anomenaven "Institut Estomatològic".

El doctor Falgueras, per instància adreçada a l'Excm. Sr. Ministre de la Governació, el 15 d'abril de 1930, sol·licità l'oficialitat del Col·legi. Aquest seria legalitzat, però no aconseguiria ésser oficial.

L'ACADÈMIA ODONTOLÒGICA DE CATALUNYA.

Aquesta entitat és la continuació del Col·legi d'Estomatòlegs i Odontòlegs de la província de Barcelona. Per al canvi de nom i la reforma dels Estatuts es reuniren el 24 d'abril de 1931, i l'Acadèmia quedà així constituïda. En aquest acte, el senyor Ferrer i Vallis, donat que el canvi mutilava en part el concepte de la Societat, proposà que s'afegís la paraula Estomatologia, però no fou acceptada aquesta opinió.

Es votaren els càrrecs per a la nova Junta de govern, que quedà constituïda de la següent manera:

President:	Josep Vilà i Torrent
Secretari:	Luis Manzanera
Vice-secretari:	Xavier Arenys
Tresorer:	Carles Bofill
Vocals:	Josep Huguet
	Ferran Ramón Amat
	Diego Costa del Río.

L'acta no explica els motius del canvi de nom, però és obvi pensar que si el Col·legi no fou acceptat oficialment i en canvi es creà el Col·legi Oficial d'Odontòlegs, no hi havia una altra fórmula de subsistència per a l'Agrupació.

De tota manera no canviaren gens els objectius, ja que l'Acadèmia estava oberta a tots els que exercien legalment la professió, com es pot veure en l'article primer dels seus Estatuts (30). La seva missió, segons l'article segon, era, como no, la unió i harmonia de tots els professionals i estudiar l'especialitat en el seu doble aspecte professional i social. En els seus cinc anys de vida organitzà sessions científiques, que tenien lloc al "Casal del Metge", i en elles veiem els noms d'Abarca, Amado, Arenillas, Azuola, Carol, Costa del Río, Lidji, Llatas, Retena, Ros, i s'han de destacar les que van donar el doctor Ferrer i Cagigal, catedràtic de la Facultat de Medicina de Barcelona, en 1933; el doctor René Lorient, de París, 1934; i el doctor Pedro Trobo, Catedràtic de Pròtesi en "Escuela de Estomatologia" de Madrid, el mateix any.

Lloable fou la decisió de la seva Junta directiva d'abril del 1936, quan s'acordà concedir uns premis a les millors investigacions i conferències i a l'alumne d'odontologia que més hagués destacat. Mai no arribà el moment de dur-se a terme l'entrega.

L'ASSOCIACIÓ D'ODONTÒLEGS DE LENGUA CATALANA.

Es creà l'any 1932 i el seu objectiu primordial era la difusió de la profilaxi buco-dentària, segons es llegeix dins el manifest de la seva constitució (31). Aquesta societat tingué la seva primera Assemblea el 30 de juny del 1932, a Ciutat de Mallorca, en l'"Instituto de Segunda Enseñanza", amb una sessió preparatòria en la qual s'arribà als següents acords:

- 1er. Creació del Comitè organitzador, en el qual foren elegits: per Barcelona, els senyors Ferrer i Vallis, Peraire, Manzanera, Mateu i Cebrià, i Vidal i Prats. Per Ciutat de Mallorca, els senyors Forteza Rei, Rentería, Ticoulat, Pons, Reinés i Cervera.
- 2^{on}. Creació del Comitè encarregat del Projecte d'Estatuts, que va recaure en els senyors Carol, Vila i Mateu.
- 3er. Nomenament dels presidents d'honor, que foren els senyors Carol, Reinés i Vernich.

Els objectius fonamentals de l'Assemblea foren:

- Revelació de nous valors en el camp de l'Odontologia.
- Fomentar la vida científica de la classe professional.
- Convivència dels professionals.
- Estudiar solucions per a la higiene dental pública escolar i la higiene dental en fàbriques i tallers.

Entre les activitats que es desenvoluparen s'ha de destacar:

- La Festa de Divulgació Odontològica Infantil.
- Una Exposició Científica, en què el doctor Carol i Montfort féu una mostra de radiografies.
- Una sessió científica en català, en la qual s'exposaren quatre Ponències i vàries Comunicacions.

En la Sessió de Clausura es formà una Junta de Govern definitiva, presidida pel doctor Joan Carol i Montfort i en la qual, com a Secretari, actuà el doctor Josep Vidal i Prats. S'aprovaren els Estatuts amb uns propòsits clars:

- Integrar tots els odontòlegs dels països catalans, tant de naturalesa com de residència.
- Enaitir la professió odontològica en els aspectes científic i cultural.
- L'expansió de l'Odontologia com a branca sanitària, difonent la higiene dental pública.
- El foment de la llengua catalana en les tasques científiques i socials de l'Odontologia.

Durant el temps de la seva actuació organitzà una Segona Assemblea a Tarragona, els dies 22 al 24 de setembre del 1935 (32). La finalitat d'aquesta segona reunió fou la del reconeixement de la missió social dels odontòlegs organitzats com a professió sanitària. Dels actes que es realitzaren cal destacar:

- L'Exposició d'Higiene i Profilaxi Bucodentària, amb fotografies, gravats i cartells dels sistemes empleats llavors per les distintes associacions odontològiques espanyoles i estrangeres, en especial l'organització "Dental Board of the United Kingdom", model a seguir en aquell moment. En cadascun dels cartells figurava la traducció al català.
- I les comunicacions que versaren sobre temes de Profilaxi, Ortodòncia, Cirurgia Màxilo-facial, Anestèsia i diversos temes clínics, especialment el de les Històries clíniques.

I aquestes són, en breus comentaris, l'organització i important funció de les Societats odontològiques a Catalunya, de les quals s'hauria de ressenyar algunes conseqüències significatives:

- la millora de l'odontologia preventiva i social,
- l'organització de congressos científics, i
- la constitució del Col·legi oficial.

REFERÈNCIES

- 1.- CAROL MONTFORT, Juan, "Un siglo de odontologia barcelonesa". Anales de medicina (sección Cirugía), 1962, XLVIII (3), 536.
- 2.- El primer número de "La Lanceta" s'edità el 15 de novembre de 1883. Primer fou un periòdic mensual, essent l'any 1884 el seu director, Pere Manut i Taberner, qui en aquests moments era President honorari de l'associació "Unió de Cirurgians, Ministrants i Practicants de Barcelona". El 1887 el periòdic passà a publicar-se quinzenalment sota la direcció de Pedro Meza Fiestas, que era Practicant.
- 3.- Carol, art. cit., p. 537.
- 4.- CAROL MARTÍ, Pedro. "La profesión dental en España y factores que han contribuido a su cultura y desarrollo", discurso leído en el C.O.C. el 27 de Enero de 1906, Opúsculo, p. 10.
- 5.- "Revista de Ciencias Médicas", 1880, VI, 91-92.
- 6.- Rev. Cit., pp. 138-139.
- 7.- Carol Montfort, ibid.
- 8.- GONZALEZ IGLESIAS, Julio, "Los dentistas catalanes de finales del siglo XX. Su influencia en el desarrollo de la odontoestomatología en España", Rev. Esp. Estom., 1979, 27 (3), 180.
- 9.- Carol Martí, ibid.
- 10.- Carol Montfort, art. cit., p. 536.
- 11.- Carol Martí, ibid.
- 12.- "La Moderna Estomatología", 1902, V(12), 353.
- 13.- "La Odontología" 1931, XL. 169.
- 14.- Arxiu del Col·legi d'Odontòleg i Estomatòlegs de Catalunya (C.O.E.C.).
- 15.- "La Odontología", 1894, III, 110.
- 16.- "La Moderna Estomatología" 1899, II (5), 242.
- 17.- Carol Montfort, art. cit., p. 539.

- 18.- ARQUES MIARNAU, Ramón. "Historia anecdótica de la odontología" Barcelona, 1945, pp. 95-96.
- 19.- "Arxius d'Odontologia", 1936, III (15), 94.
- 20.- Arxiu del C.O.E.C.
- 21.- "Arxius d'Odontologia", 1936 IV(20), 91-93.
- 22.- Arxiu del C.O.E.C.
- 23.- Segons consta en el contracte d'inquilinat conservat a l'Arxiu del C.O.E.C.
- 24.- "La Odontologia", 1904, XIII (3), 159.
- 25.- "La Odontologia", 1904, XIII (7), 351-352.
- 26.- "La Odontologia", Ibid.
- 27.- "La Odontologia", 1904, XIII (9), 436-439.
- 28.- "La Odontologia", 1914, XXIII (4), 196.
- 29.- Arxiu del C.O.E.C.
- 30.- Arxiu del C.O.E.C.
- 31.- "Arxius d'Odontologia", 1933, I(1), 33-40.
- 32.- "Arxius d'Odontologia", 1935, III(16), 137-160.